

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΑΡΟΥΞΗ, ΝΙΚΟΣ ΣΑΡΡΗΣ

ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ ΣΤΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Η εμπιστοσύνη προς τους θεσμούς είναι θεμελιώδης για τη λειτουργία της δημοκρατίας. Θεωρείται μάλιστα μία από τις κύριες μεταβλητές που μετρούν την απόσταση στις σχέσεις πολιτών-πολιτικής και σχετίζεται άμεσα με τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και την ποιότητα της δημοκρατίας. Η χαμηλή εμπιστοσύνη στο πολιτικό σύστημα (στους πολιτικούς ή τους θεσμούς ή και στα δύο) υποδεικνύει ότι κάποιο ή κάποια από τα συστατικά του στοιχεία λειτουργεί αναποτελεσματικά ή εσφαλμένα.

Στο άρθρο επιχειρείται μια επισκόπηση των ευρημάτων του 4^{ου} γύρου της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας στην Ελλάδα, σχετικά με την εμπιστοσύνη των πολιτών στους θεσμούς. Από μια πρώτη ανάγνωση των ευρημάτων της ΕΚΕ, καταδεικνύεται μια γενικευμένη έλλειψη εμπιστοσύνης των Ελλήνων πολιτών σε θεσμούς αντιπροσώπευσης, όπως, π.χ., στα κόμματα, το εθνικό και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ενώ, αντιθέτως, για μη αντιπροσωπευτικούς θεσμούς που λειτουργούν ως ελεγκτικοί μηχανισμοί ή ως αντίβαρο στις δυσλειτουργίες που προκαλεί η ανομία, όπως, π.χ., η αστυνομία και η δικαιοσύνη, καταγράφονται πολύ υψηλότερα ποσοστά εμπιστοσύνης, σε σύγκριση με τους πολιτικούς θεσμούς.

Συμπερασματικά, τα δεδομένα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας αποτυπώνουν μια αυξανόμενη αποστασιοποίηση των πολιτών από τις διαδικασίες αντιπροσώπευσης και μια προϊούσα κρίση του πολιτικού συστήματος και καθιστούν επίκαιρη την άποψη του Rawls ότι «δεν είναι η κοινωνία που παράγει δίκαιους θεσμούς, αλλά οι δίκαιοι θεσμοί μια δίκαιη κοινωνία».

CHRISTINA VAROUXI, NIKOS SARRIS

TRUST IN INSTITUTIONS

ABSTRACT: Trust in institutions is a necessary condition for democracy. It is considered as one of the main variables that count the distance between citizens and policy and is related with the function of political system and the quality of democracy. Low trust in the political system (politicians or institutions or both) suggests that one or some of its fundamentals is thought to be functioning poorly or that something is wrong.

This article presents a review of European Social Survey's (4th Round) findings in Greece concerning the trust of citizen in institutions. From a first point of view, it is observed a general lack of confidence of the respondents in political institutions such as politicians, political parties, the national and the European Parliaments. On the other hand, non representative institutions, such as police and justice, which act as control mechanisms and counterbalance anomy provoked inadequacies, are trusted more than political institutions.

Finally, European Social Survey's data present an increasing lack of interest of citizens concerning the representation procedures and an advancing crisis of the political system.

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ο όρος θεσμός καλύπτει δύο διαφορετικές εκδοχές: σημαίνει είτε τις κατεστημένες κοινωνικές μορφές, είτε τις διαδικασίες με τις οποίες οργανώνεται η κοινωνία. Με βάση την πρώτη προσέγγιση, η οποία επικεντρώνεται στο «θεσμοποιημένο», οι θεσμοί ορίζονται ως «κοινωνικά φαινόμενα απρόσωπα και συλλογικά, που παρουσιάζουν μονιμότητα, συνέχεια, σταθερότητα».¹ Με άλλα λόγια, ο θεσμός «αναδεικνύει μια κανονιστική υπόσταση, λειτουργεί υπό την προϋπόθεσή μας ευρύτερης αποδοχής του και έχει τυποποιηθεί αναδεικνύοντας έτσι έναν αντικειμενικό χαρακτήρα»². Η δεύτερη εκδοχή επιχειρεί την προσέγγιση της έννοιας του θεσμού ως «μιας διαλεκτικής διαδικασίας που πηγάζει από τη συνεχή ένταση μεταξύ των οργανωμένων συνόλων όπου εκτυλίσσεται η κοινωνική ζωή και των δυνάμεων που τα κινούν»³. Η προσέγγιση αυτή αναζητεί την ουσία του θεσμού, δηλαδή το θεσμικό νόημα. Η θεσμική ιδιότητα ή η θεσμική ποιότητα προκύπτει από το νοηματικό, λειτουργικό και πολιτικό πυρήνα του θεσμού και όχι μόνο από την αναγωγή του σε κανόνες δικαίου που τον γεννούν και τον οργανώνουν. Θα μπορούσε ίσως κανείς να πει πως ένας θεσμός «δε νομοθετείται, δεν επιβάλλεται, δεν εισάγεται, αλλά ιστορικά προκύπτει και τότε γίνεται δεκτός ως περιεχόμενο ενός ή περισσότερων δικαιικών κανόνων».⁴ Με βάση αυτή τη διευ-

1. Chevallier J., 1993, *Διοικητική Επιστήμη*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας, σ. 55-56.

2. Τσάτσος Δ., 2010, *Πολιτεία*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, σ. 162.

3. Chevallier J., 1993, όπ.π.

4. Τσάτσος Δ., 2010, σ. 165.

ρυμένη θεώρηση, οι θεσμοί δεν γίνονται αντιληπτοί ως εξωγενείς παράγοντες στο πεδίο δράσης των πολιτών, προκαλώντας στερεοτυπικές αντιλήψεις απέναντι στην πολιτική κοινωνία και τους φορείς της, αλλά διαμορφώνουν και εξελίσσουν το πεδίο αυτό, ανάλογα με την πρόσληψη της λειτουργίας τους και της εμπιστοσύνης που αυτοί εμπνέουν στους πολίτες.⁵

Η εμπιστοσύνη αυτή είναι θεμελιώδης για τη λειτουργία της δημοκρατίας και αυτό γιατί συνδέει τους πολίτες με τους θεσμούς που τους εκπροσωπούν, διασφαλίζοντας έτσι τη νομιμοποίηση και την αποτελεσματικότητα μιας δημοκρατικής διακυβέρνησης⁶. Οι δημοκρατίες βασίζονται σε θεσμικούς μηχανισμούς, οι οποίοι μπορούν να διασφαλίσουν ότι οι πολιτικοί συμπεριφέρονται με αξιόπιστο τρόπο ή αναλαμβάνουν το πολιτικό κόστος των επιλογών τους. Συνεπώς, η εμπιστοσύνη στους θεσμούς αποτελεί μια αξιολόγηση του πολιτικού κόσμου και καταγράφει το πόσο καλά λειτουργεί το πολιτικό σύστημα στα μάτια των πολιτών.⁷

Οι πολιτισμικές και οι θεσμικές θεωρίες είναι οι δύο κυρίαρχες προσεγγίσεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με την προέλευση της εμπιστοσύνης και τη σχέση της με τη λειτουργία των θεσμών. Οι πρώτες εστιάζουν στην άποψη ότι η εμπιστοσύνη στο πολιτικό σύστημα και τους πολιτικούς θεσμούς είναι εξωγενής και διαμορφώνεται κυρίως από τις συλλογικές παραδόσεις και αξίες ή τις προσωπικές εμπειρίες και τις διαδικασίες κοινωνικοποίησης των ατόμων. Οι δεύτερες, αντίθετα, υποστηρίζουν ότι η πολιτική εμπιστοσύνη είναι ενδογενής και είτε προκαλείται από τη συνολική αποτελεσματικότητα της λειτουργίας των θεσμών, είτε προέρχεται από τις ατομικές προσλήψεις και αξιολογήσεις σχετικά με την απόδοσή τους.⁸

5. Muller R., Surel Y., 2002, *Η ανάλυση των πολιτικών του κράτους. Ανάλυση των δημόσιων πολιτικών*, Αθήνα, Τυπωθήτω.

6. Βλ., σχετικά, Bianco, 1994, Braithwaite V., Levi M., 1998.

7. Κατά τον Fukuyama η έννοια της εμπιστοσύνης αναφέρεται σε προσδοκίες σταθερής και τίμιας συμπεριφοράς. Βλ. Fukuyama F., 1995, *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*, Νέα Υόρκη, The Free Press.

8. Mishler W., Rose R., 2001, «What are the origins of political trust?», *Comparative Political Studies*, vol. 34, no 1, February, σ. 31.

Στην ανάλυση που ακολουθεί, υιοθετείται η θεσμική προσέγγιση της έννοιας της εμπιστοσύνης. Υποστηρίζεται δηλαδή, ότι η εμπιστοσύνη είναι συνέπεια της θεσμικής λειτουργίας, ενώ συμβαδίζει με το βαθμό ανταπόκρισης του δεδομένου πολιτικού συστήματος στις ανάγκες και τα προβλήματα των πολιτών.⁹ Γι' αυτό το λόγο, η μελέτη των σχέσεων εμπιστοσύνης των πολιτών προς τους θεσμούς συναρτάται άμεσα με τη λειτουργία και τη νομομοποίηση του πολιτικού συστήματος ή με ορισμένες από τις θεσμικές εκφάνσεις του,¹⁰ τη σταθερότητα της πολιτικής ζωής και την ποιότητα της δημοκρατίας.

Η παρουσίαση που ακολουθεί επιχειρεί μια επισκόπηση των ευρημάτων του 4^{ου} γύρου της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ΕΚΕ 2009) στην Ελλάδα σχετικά με την εμπιστοσύνη των πολιτών στους θεσμούς. Ειδικότερα, αναλύονται οι μεταβλητές που μετρούν την εμπιστοσύνη σε θεσμούς αντιπροσωπευσης (όπως, π.χ., οι πολιτικοί, τα κόμματα, το εθνικό και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο) και σε μη αντιπροσωπευτικούς, θεσμούς (όπως π.χ. η αστυνομία και η δικαιοσύνη που λειτουργούν ως ελεγκτικοί μηχανισμοί). Στις απαντήσεις των ερωτώμενων περί εμπιστοσύνης στους θεσμούς πρέπει να συνεκτιμηθεί η τρέχουσα συγκυρία κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας, που χαρακτηρίζεται από έντονη οικονομική και πολιτική ρευστότητα. Προτού λοιπόν παρουσιαστούν τα ευρήματα του πεδίου, κρίνεται απαραίτητο να αποτυπωθούν συνοπτικά τα γεγονότα

9. Η εμπιστοσύνη προς τους θεσμούς επηρεάζει σαφώς τη στάση των πολιτών απέναντι στο πολιτικό σύστημα. Σύμφωνα με έναν από τους κλασικούς τρόπους μέτρησης της πολιτικότητας, τη μεταβλητή του ενδιαφέροντος των πολιτών για την πολιτική, οι Έλληνες το 2009 καταγράφουν αξιοσημείωτα χαμηλά επίπεδα πολιτικότητας, σε αντιδιαστολή με την έντονη πολιτικότητα και τις εν γένει έντονες θετικές στάσεις απέναντι στην πολιτική την περίοδο 1985-1990, όπως αυτές αποτυπώνονται στις εμπειρικές έρευνες πολιτικής κουλτούρας του ΕΚΚΕ. Για πλήρη ανάλυση, βλ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, καλοκαίρι 1988, *Πολιτική συμπεριφορά*, ειδικό τεύχος 69Α και *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, καλοκαίρι 1990, *Πολιτική κουλτούρα: συγκριτικά στοιχεία και κριτικές θεωρήσεις*, ειδικό τεύχος 75Α.

10. Καφετζής Π., 1997, «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής. Η συνεισφορά μιας εμπειρικής έρευνας δύο φάσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 9, σ. 168-178.

της ελληνικής επικαιρότητας της περιόδου εκείνης, όπως αυτή αναδείχθηκε από τα πρωτοσέλιδα των ημερήσιων εφημερίδων.

Κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας πεδίου σε δύο φάσεις, από 20/7/2009 έως 20/9/2009 και από 1/11/2009 έως 22/11/2009, η χώρα μας, κατά την πρώτη φάση της έρευνας, βρισκόταν σε προεκλογική περίοδο, κατά δε τη δεύτερη φάση διεξαγωγής της, κυριαρχούσε στην επικαιρότητα η μετεκλογική προσπάθεια της νέας κυβέρνησης να αντιμετωπίσει τα οξυμμένα οικονομικά προβλήματα. Τα θέματα που απασχόλησαν την ελληνική επικαιρότητα εκείνο το διάστημα ήταν οι συνέπειες της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης, οι αποκαλύψεις σκανδάλων, όπως αυτό της πολυεθνικής εταιρείας Siemens, η εξάπλωση του ιού H1N1 και η συζήτηση για τη θωράκιση του πληθυσμού απέναντι στη γρίπη. Τον Αύγουστο ξέσπασαν πυρκαγιές στη βορειοανατολική Αττική με συνέπεια να καταστραφούν πλέον των 140.000 στρεμμάτων δασικών εκτάσεων και καλλιιεργειών. Στις αρχές Σεπτεμβρίου ανακοινώθηκαν οι πρόωρες εκλογές για την 4^η Οκτωβρίου 2009.

Οι εθνικές εκλογές της 4^{ης} Οκτωβρίου 2009 ανέδειξαν νέα κυβέρνηση, η οποία κλήθηκε να αντιμετωπίσει άμεσα την ύφεση της ελληνικής οικονομίας, τη μείωση του ελλείμματος και να ανταποκριθεί στις προεκλογικές της δεσμεύσεις. Η εκλογική ήττα της Νέας Δημοκρατίας οδήγησε στην παραίτηση του Κ. Καραμανλή και στην έναρξη των εσωκομματικών διαδικασιών για την ανάδειξη νέου αρχηγού, που ολοκληρώθηκαν με την εκλογή του Α. Σαμαρά στη θέση του προέδρου του κόμματος.

Αναντίρρητα, το μείζον θέμα που απασχόλησε ιδιαίτερα την ελληνική κοινή γνώμη ήταν η οικονομική κρίση που αντιμετώπιζε η χώρα, τα μέτρα που έπρεπε να ληφθούν, οι δεσμεύσεις προς την ΕΕ για ισορροπημένη δημοσιονομική πολιτική και οι ανακοινώσεις διεθνών οίκων πιστοληπτικής αξιολόγησης που έκαναν λόγο για υποβάθμιση της πιστοληπτικής ικανότητας της Ελλάδας.

2. ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Όπως ήδη αναφέραμε, η ανάλυση που ακολουθεί αποτυπώνει το βαθμό εμπιστοσύνης των πολιτών σε θεσμούς της ελληνικής και της διεθνούς πολιτικής κοινωνίας με βάση τις απαντήσεις τους σε επτά επιμέρους ερωτήματα. Στην ενδεκαβάθμια κλίμακα μέτρησης της εμπιστοσύνης που χρησιμοποιεί η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ΕΚΕ), από 0= «καμία απολύτως εμπιστοσύνη» έως 10=«απόλυτη εμπιστοσύνη», ορίζουμε ως καμία απολύτως ή ελάχιστη εμπιστοσύνη τις θέσεις 0-3, ως σχετική εμπιστοσύνη τις θέσεις 4-6, και ως μεγάλη ή απόλυτη εμπιστοσύνη τις θέσεις 7-10 της κλίμακας. Οι μεταβλητές που διερευνώνται αφορούν την εμπιστοσύνη προς τους πολιτικούς, τα πολιτικά κόμματα, το εθνικό κοινοβούλιο, το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο, τα Ηνωμένα Έθνη, τη δικαιοσύνη και την αστυνομία (Πίνακας 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Εμπιστοσύνη στους θεσμούς
Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου 0 = «καμία απολύτως
εμπιστοσύνη», 10 = «απόλυτη εμπιστοσύνη»*

Θέσεις κλίμακας	0-3		4-6		7-10		Δ.Γ./Δ.Α.	
	ΕΛΛΑΔΑ	ΕΕ	ΕΛΛΑΔΑ	ΕΕ	ΕΛΛΑΔΑ	ΕΕ	ΕΛΛΑΔΑ	ΕΕ
Πολιτικοί	69,1	52,2	26,4	35,4	3,8	10,1	0,6	2,3
Κόμματα	66,8	51,6	28,2	35,8	4,2	9,7	0,8	2,9
Ελληνικό Κοινοβούλιο	49,7	38,9	35,5	36,9	13,8	21,3	1,1	3,0
Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο	33,9	29,0	41,7	38,8	21,0	19,4	3,4	12,8
Ηνωμένα Έθνη	38,9	24,0	37,2	35,6	18,8	28,3	5,0	12,0
Δικαιοσύνη	32,5	31,9	36,7	34,0	30,3	31,1	0,5	3,0
Αστυνομία	30,8	24,2	38,3	33,4	30,6	41,0	0,3	1,5

Πηγή: Αποτελέσματα Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, 4^{ος} γύρος, 2009.

Με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας, η εμπιστοσύνη προς τους πολιτικούς καταγράφει έντονα ποσοστά απόρριψης. Οι ερωτώμενοι στη μεγάλη τους πλειονότητα (69,1%) έχουν μηδαμινή ή ελάχιστη εμπιστοσύνη στους πολιτικούς, εκφράζοντας υψηλότερα επίπεδα απαρésκειας και δυσπιστίας (Παράρτημα Α, Πίνακας 8). Ο μέσος όρος εμπιστοσύνης της 11βάθμιας κλίμακας στην Ελλάδα το 2009 που είναι 2,4 παρουσιάζει τιμή σημαντικά μειωμένη έναντι των αντιστοίχων μ. ό. 3,4 και 3,6 που καταγράφηκαν στον 1^ο και 2^ο γύρο της ΕΚΕ το 2002/2003 και το 2004/2005. Παρατηρείται, επίσης, ότι ενώ στους προηγούμενους γύρους της ΕΚΕ η Ελλάδα δεν αποκλίνει από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο που είναι 3,4 και 3,6, αντίστοιχα, στον 4^ο γύρο καταγράφεται σημαντικά επιδεινούμενη διαφοροποίηση, με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο να διαμορφώνεται στο 3,5 έναντι 2,4 του αντίστοιχου ελληνικού. Αξιοσημείωτο είναι, τέλος, το γεγονός ότι μελετώντας συνολικά την εμπιστοσύνη στους θεσμούς στην Ελλάδα, η εμπιστοσύνη στους πολιτικούς το 2009 καταγράφει το χαμηλότερο ποσοστό.

Από τα παραπάνω ευρήματα αποτυπώνεται εμφανώς η παγιωμένη δυσπιστία των Ελλήνων πολιτών απέναντι στους πολιτικούς. Είναι σαφές πλέον ότι οι πολίτες αισθάνονται αποξενωμένοι από τους πολιτικούς που τους αντιπροσωπεύουν,¹¹ γεγονός που αιτιολογεί την ενίσχυση της αρνητικότητας των διαθέσεων τους, τη διεύρυνση της απόστασης μεταξύ τους και την επίταση του αισθήματος πολιτικής εγκατάλειψής τους.¹² Η έλλειψη

11. Η μεταβλητή που μετρά την εμπιστοσύνη στους πολιτικούς, θεωρείται μια από τις μεταβλητές μέτρησης της πολιτικής αποξένωσης. Βλ., σχετικά, Καφετζής Π., 1988, «Ευρωπαϊκός Νότος: σε αναζήτηση του πολίτη και της πολιτικής», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, καλοκαίρι 1988, *Πολιτική συμπεριφορά*, ειδικό τεύχος 69 Α, σ. 24-65.

12. Η αίσθηση πολιτικής εγκατάλειψης των πολιτών από τους πολιτικούς σχετίζεται άμεσα και με την αίσθηση «πολιτικής αποτελεσματικότητας» που βιώνουν οι πολίτες. Ο πρωτότυπος ορισμός της πολιτικής αποτελεσματικότητας είναι «η αίσθηση ότι η ατομική πολιτική δράση έχει ή μπορεί να έχει επίδραση στην πολιτική διαδικασία... ότι η πολιτική και κοινωνική αλλαγή είναι δυνατή και ότι ο πολίτης μπορεί να συμμετέχει στην πραγματοποίηση αυτής της αλλαγής», όπως αναφέρεται στο Καφετζής Π., 1994, «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα –πολιτική αποξένωση και ανάμιξη στην πολι-

εμπιστοσύνης προς τους πολιτικούς, ως συνέπεια της αίσθησης πολιτικής εγκατάλειψης των πολιτών από αυτούς, ενισχύεται και από άλλα ευρήματα της ΕΚΕ, σύμφωνα με τα οποία, κατά τους τελευταίους 12 μήνες, το 89,8% των ερωτηθέντων υποστηρίζει ότι δεν έχει έρθει σε επαφή με κάποιο πολιτικό ή κάποιο αρμόδιο της κυβέρνησης ή των τοπικών αρχών, προκειμένου να βελτιωθούν τα πράγματα στην Ελλάδα ή τουλάχιστον να μην χειροτερέψουν, ενώ το 95,8% δεν έχει δουλέψει για κάποιο πολιτικό κόμμα ή κάποια πολιτική ομάδα.¹³

Μία από τις βασικές συνιστώσες του δημοκρατικού μας πολιτεύματος είναι η αρχή του πολυκομματισμού που προστατεύεται από το άρθρο 29 του Συντάγματος. Η σημερινή κρίση του πολιτικού συστήματος ερμηνεύεται τόσο ως κρίση αντιπροσωπευσης όσο και ως κρίση νομιμοποίησης. Τα πολιτικά κόμματα είναι οι διαμεσολαβητές μεταξύ της βάσης, δηλαδή του εκλογικού σώματος, και των κέντρων λήψης αποφάσεων (Βουλή, ΠτΔ, Κυβέρνηση).

Μία από τις μεταβλητές εκτίμησης της στάσης των πολιτών απέναντι στα κόμματα είναι η μέτρηση του βαθμού εμπιστοσύνης προς αυτά. Με βάση τα στοιχεία της έρευνας, ο μέσος όρος εμπιστοσύνης των Ελλήνων πολιτών προς τα πολιτικά κόμματα τοποθετείται στο 2,5, με το 66,8% των ερωτηθέντων να δηλώνει από καθόλου έως ελάχιστη εμπιστοσύνη.¹⁴ Το ποσοστό που καταγράφεται είναι μάλιστα αρκετά αυξημένο συγκριτικά με το 2004/2005 (48,2%), εκφράζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο έντονα απορριπτικές διαθέσεις για έναν από τους πλέον παραδοσιακούς θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Τα παραπάνω αποτελέσματα είναι συμβατά με τα ευρήματα των μετρήσεων του Ευρωβαρόμετρου (72/Φθινόπωρο 2009), καθώς, επίσης, και με την αντίστοιχη ετήσια μέτρηση της εταιρείας ερευνών Public Issue (2009). Στην έρευνα του Ευρωβαρόμετρου,¹⁵ το 81% από τους Έλληνες ερωτηθέντες τοποθετείται

τική: μια ασύμβατη σχέση;», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσέας, σελ. 225.

13. Βλ. σχετικά, European Social Survey Data, Rounds 1-4, <http://ess.nsd.uib.no>.

14. *ibid.*

15. Βλ. τακτικό *Ευρωβαρόμετρο 72.4*, Κοινή Γνώμη στην Ευρωπαϊκή

αρνητικά απέναντι στο θεσμό των πολιτικών κομμάτων, ενώ σε αυτήν της Public Issue, τα πολιτικά κόμματα καταλαμβάνουν την προτελευταία θέση στην κατάταξη μεταξύ των 48 θεσμών που διερευνώνται, με τιμή 15 στο δείκτη εμπιστοσύνης, που δηλώνει πλήρη δυσπιστία απέναντι στο θεσμό.¹⁶

Παρά ταύτα, οι Έλληνες πολίτες παρουσιάζουν διαχρονικά αξιοσημείωτα υψηλά ποσοστά του βαθμού προσήλωσης σε δημοκρατικά κόμματα. Αυτό ίσως εξηγείται και από την πρόσφατη πολιτική μας ιστορία, αφού η μεταπολιτευτική περίοδος χαρακτηρίζεται από πολιτική ομαλότητα, σαφώς διαφοροποιούμενη από την προδικτατορική. Όπως καταγράφεται στην ΕΚΕ (Παράρτημα Α, Πίνακας 17), το 70,4% των πολιτών συμφωνούν με την άποψη ότι «πολιτικά κόμματα που θέλουν να ανατρέψουν τη δημοκρατία θα πρέπει να απαγορεύονται», άποψη η οποία υπερβαίνει κατά πολύ το αντίστοιχο ποσοστό συμφωνίας του συνόλου των ευρωπαϊκών χωρών (57,9%). Όσον αφορά τη διαχρονική εξέταση του επιπέδου προσήλωσης σε δημοκρατικά κόμματα, παρατηρείται ένα σταθερά υψηλό επίπεδο συμφωνίας. Ειδικότερα, το 74% των ερωτηθέντων το 2002/2003 και το 71,6% το 2004/2005 (με τα αντίστοιχα ποσοστά του συνόλου των ευρωπαϊκών χωρών να είναι 64,6% το 2002/2003 και 58,4% το 2004/2005), υποστηρίζουν την απαγόρευση των αντιδημοκρατικών κομμάτων. Ο υψηλός βαθμός και η σταθερότητα της προσήλωσης του ελληνικού κοινού σε δημοκρατικά κόμματα επιτρέπει την υπόθεση ότι η προαναφερθείσα κρίση της πολιτικής αντιπροσώπευσης, παρόλο που θέτει σε δοκιμασία τη νομοποίηση των λειτουργιών των πολιτικών θεσμών της αντιπροσωπευ-

Ένωση (Φθινόπωρο 2009). Η έρευνα διεξήχθη στο διάστημα 23 Οκτωβρίου – 18 Νοεμβρίου 2009, χρονικό διάστημα που συμπίπτει με την διεξαγωγή του πεδίου έρευνας της ΕΚΕ.

16. Βλ. ετήσια έρευνα της Public Issue για λογαριασμό της εφημερίδας *Καθημερινή*, Αθήνα, *Καθημερινή*, 3/1/2010. Η ετήσια αυτή έρευνα μετρά τον ελληνικό δείκτη εμπιστοσύνης σε 48 θεσμούς που καλύπτουν ολόκληρο το φάσμα της κοινωνικής ζωής. Ο δείκτης εμπιστοσύνης προκύπτει με βάση το λόγο θετικών/ αρνητικών γνώμων για το θεσμό. Η τιμή 100 στο δείκτη εμπιστοσύνης υποδηλώνει ότι υφίσταται ισοδυναμία θετικών και αρνητικών αντιλήψεων.

τικής δημοκρατίας, δεν εμφανίζεται να πλήττει καταλυτικά τη βασική νομιμοποιητική ιδεολογία του πολιτικού συστήματος.

Όσον αφορά στο θεσμό του ελληνικού Κοινοβουλίου, εκφράζεται η διάβρωση της αξιοπιστίας του από σημαντική μερίδα των ερωτηθέντων στο πλαίσιο της ΕΚΕ. Σχεδόν ένας στους δύο Έλληνες πολίτες (49,7 %) τείνει να εμπιστεύεται καθόλου ή ελάχιστα το εθνικό κοινοβούλιο (Πίνακας 1). Ο ελληνικός μέσος όρος εμπιστοσύνης στην 11βάθμια κλίμακα τοποθετείται στο 3,6 (Παράρτημα Α, Πίνακας 5), τιμή ουσιαστικά μειωμένη έναντι των μ.ό. 4,8 και 4,7 που διαμορφώθηκαν στους προηγούμενους γύρους της ΕΚΕ το 2002/2003 και το 2004/2005, αντίστοιχα. Σημειώνεται επίσης ότι ο ευρωπαϊκός μέσος όρος εμπιστοσύνης προς το Κοινοβούλιο διαμορφώνεται σε υψηλότερα επίπεδα 4,4 από τον αντίστοιχο ελληνικό, ενώ στους προηγούμενους γύρους της ΕΚΕ δεν υπήρχε διαφοροποίηση ελληνικού-ευρωπαϊκού μέσου όρου.

Τα παραπάνω αποτελέσματα είναι συμβατά και με τα ευρήματα των μετρήσεων του Ευρωβαρόμετρου (φθινόπωρο 2009), όπου το 52% της ελληνικής κοινής γνώμης δεν εμπιστεύεται τη Βουλή, καθώς επίσης και με την αντίστοιχη ετήσια μέτρηση της εταιρείας ερευνών Public Issue (2009), όπου η Βουλή καταλαμβάνει επίσης χαμηλή θέση στη γενική κατάταξη του δείκτη εμπιστοσύνης προς τους θεσμούς.¹⁷

Η μείωση της εμπιστοσύνης προς το ελληνικό Κοινοβούλιο μπορεί να διαπιστωθεί και από τη διαχρονική αύξηση της αποχής των πολιτών από τις βουλευτικές εκλογές, όπως αυτή αποτυπώνεται από τα επίσημα αποτελέσματα των εκλογών του 2007, όπου το ποσοστό συμμετοχής ήταν 74,2%, ενώ το αντίστοιχο του 2009 ήταν ακόμη χαμηλότερο (70,9%). Συνεπώς, τόσο τα ευρήματα της ΕΚΕ, όσο και η αυξανόμενη αποχή από τις εκλογές συνηγορούν στη διαπίστωση της αυξανόμενης αποστασιοποίησης των πολιτών από τις διαδικασίες αντιπροσώπευσής τους.

Όσον αφορά το θεσμό του ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, σχετική δυσπιστία εκφράζει σημαντική μερίδα της ελληνικής κοι-

17. Βλ. ετήσια έρευνα της Public Issue, όπ. π., όπου η Βουλή το 2009 καταλαμβάνει την τριακοστή θέση στην κατάταξη του δείκτη εμπιστοσύνης (με δείκτη εμπιστοσύνης 74).

νής γνώμης, με 1 στους 3 πολίτες (33,9%) να αμφισβητεί έντονα το ρόλο του (Πίνακας 1). Αντίστοιχο ποσοστό δυσπιστίας (36%) απέναντι στο θεσμικό όργανο της Ευρωπαϊκής Ένωσης καταγράφει και η έρευνα του Ευρωβαρόμετρου για το 2009 (Ευρωβαρόμετρο 72, Φθινόπωρο 2009). Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι ο μέσος όρος εμπιστοσύνης 4,4 προς το Ευρωκοινοβούλιο το 2009 παρουσιάζει σημαντική μείωση έναντι των μ. ό. 5,7 και 5,4 που καταγράφηκαν στην Ελλάδα το 2002/2003 και το 2004/2005, αντίστοιχα, γεγονός που ίσως επιβεβαιώνεται και από το διαχρονικά αυξανόμενο ποσοστό αποχής, το οποίο στις τελευταίες ευρωεκλογές του 2009 έφτασε στο 47,4%. Οι έρευνες τόσο της ΕΚΕ όσο και του Ευρωβαρόμετρου συγκλίνουν στο ότι το ποσοστό δυσπιστίας των Ελλήνων πολιτών προς το θεσμό του ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου είναι υψηλότερο από το αντίστοιχο ευρωπαϊκό (ΕΚΕ: ΕΛ.33,9% - ΕΕ 27: 29%, Ευρωβαρόμετρο: ΕΛ.36% - ΕΕ 27: 33%). Σημειώνεται, ωστόσο, ότι παρά τη μείωση της εμπιστοσύνης των πολιτών προς το ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, η εμπιστοσύνη προς αυτό καταγράφεται σε σχετικά υψηλότερο επίπεδο, συγκριτικά με το εθνικό Κοινοβούλιο.¹⁸

Παρά την αποχή των πολιτών από τις διαδικασίες του αντιπροσωπευτικού συστήματος σχετικά με την ανάδειξη των εθνικών αντιπροσώπων στο ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και τη σχετική δυσπιστία προς το θεσμό που αποτυπώνεται στην ΕΚΕ, εν τούτοις τα στοιχεία της έρευνας καταγράφουν την ύπαρξη σχετικής συναίνεσης των ερωτηθέντων όσον αφορά την ανάγκη περαιτέρω επέκτασης ή/και εμβάθυνσης της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Στην 11βάθμια κλίμακα, το 32,5% των Ελλήνων πολιτών υποστηρίζει ότι η ευρωπαϊκή ενοποίηση πρέπει να προχωρήσει κι άλλο, έναντι του 21,8% των ερωτώμενων, οι οποίοι θεωρούν ότι η ενοποίηση έχει ήδη προχωρήσει.¹⁹ Ωστόσο, η υποχώρηση του σχετικού ποσοστού συναίνεσης από το 2004/2005, όταν το αντίστοιχο ποσοστό άγγιζε το 55,3% των Ελλήνων πολιτών (έναντι

18. Το ίδιο εύρημα αποτυπώνεται και στην έρευνα της Public Issue, όπου για το 2009 το ΕΚ κατέχει τη δέκατη θέση στο δείκτη εμπιστοσύνης με περισσότερες θετικές αντιλήψεις συγκριτικά με τη Βουλή που καταλαμβάνει την τριακοστή θέση και αρνητικό πρόσημο εμπιστοσύνης.

19. Βλ. σχετικά, European Social Survey Data, Rounds 1-4, <http://ess.nsd.uib.no>

17,5% των μη συναινούντων), καταγράφει αρνητική εξέλιξη στη στάση του ελληνικού κοινού και υποδηλώνει μια σχετική αποστασιοποίηση από το όραμα της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Υψηλότερος βαθμός δυσπιστίας συγκριτικά με το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο αποτυπώνεται και στο θεσμό του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών. Πιο συγκεκριμένα, το 38,9 % των ερωτηθέντων δηλώνει καθόλου έως ελάχιστη εμπιστοσύνη. Ειδικότερα, ο μ.ο. εμπιστοσύνης στα Ηνωμένα Έθνη διαμορφώνεται στο 4, ενώ ο αντίστοιχος ευρωπαϊκός σε 5,1 (Παράρτημα Α, Πίνακας 10). Η τιμή αυτή φαίνεται να αναδεικνύει την πιθανή εσωστρέφεια των ερωτηθέντων σχετικά με την αρωγή και την αποτελεσματικότητα των διεθνών οργανισμών ως προς την αντιμετώπιση των εθνικών θεμάτων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η μέτρηση της έρευνας του Ευρωβαρόμετρου (72/2009) αναφορικά με τα Ηνωμένα Έθνη, σύμφωνα με την οποία οι τοποθετήσεις των Ελλήνων ερωτηθέντων διαφοροποιούνται πλήρως από τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές, εμφανίζοντας το υψηλότερο ποσοστό δυσπιστίας απέναντι στο θεσμό (63%), με μεγάλη απόκλιση από τον αντίστοιχο ευρωπαϊκό μέσο όρο (ΕΕ 27: 30%).

Η προαναφερθείσα έλλειψη εμπιστοσύνης προς τους πολιτικούς θεσμούς εμφανίζεται να πλήττει και τη δικαστική λειτουργία με το 1/3 περίπου των πολιτών (32,5%) να δηλώνει καθόλου έως ελάχιστη εμπιστοσύνη στη δικαιοσύνη. Επίσης, η εμπιστοσύνη προς τη δικαιοσύνη παρουσιάζει μια σταθερά πτωτική τάση, συγκρίνοντας την τιμή του 2009 με αυτές που καταγράφηκαν στους προηγούμενους γύρους της ΕΚΕ το 2002/2003 και το 2004/2005 (16,7% και 24,6%, αντίστοιχα). Είναι πράγματι αξιοσημείωτη η επιδείνωση του μ.ο. εμπιστοσύνης 4,8 το 2009 σε σχέση με τις προηγούμενες μετρήσεις της έρευνας (μ.ο. 6,3 και 5,5, αντίστοιχα) (Παράρτημα Α, Πίνακας 6), θέτοντας σε αμφιβολία την αποτελεσματικότητα της δικαιοσύνης ως του αμερόληπτου τρίτου που επιλύει αντικειμενικά και χωρίς την ανάληψη πολιτικού κόστους τα προβλήματα των πολιτών. Το παραπάνω εύρημα αποτυπώνεται και στην έρευνα του Ευρωβαρόμετρου για το 2009 (72/2009), όπου σημαντική μερίδα της ελληνικής κοινής γνώμης εκφράζει επίσης τη δυσπιστία της απέναντι στη δικαιοσύνη και το εθνικό νομικό σύστημα με το ποσοστό να είναι παρόμοιο με αυτό των Ευρωπαίων πολιτών (ΕΛ.: 46% - ΕΕ 27:

51%). Συγκρίνοντας τις δύο έρευνες για την Ελλάδα, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι τα ποσοστά δυσπιστίας συγκλίνουν, αφού στην ΕΚΕ το 42,3%²⁰ και στο Ευρωβαρόμετρο το 46% των πολιτών εκφράζουν την απαξίωσή τους προς το θεσμό της δικαιοσύνης.

Τέλος, σχεδόν ένας στους τρεις πολίτες (30,6%) εμφανίζεται να εμπιστεύεται την αστυνομία, ως αντίβαρο στις πολλές δυσλειτουργίες που προκαλεί η ανομία στην καθημερινή του ζωή.²¹ Θετική επίσης γνώμη για το θεσμό της αστυνομίας καταγράφεται και στην αντίστοιχη ετήσια μέτρηση της Public Issue (2009), όπου καταλαμβάνει την εικοστή τρίτη θέση στη γενική κατάταξη του δείκτη εμπιστοσύνης προς τους θεσμούς.²² Από την άλλη μεριά, μια εξίσου σημαντική μερίδα πολιτών (30,8%) αμφισβητεί την αποτελεσματικότητα της αστυνομίας και δεν την εμπιστεύεται. Η δεύτερη αυτή κατηγορία πολιτών ίσως εστιάζει περισσότερο στα σκάνδαλα, τις παρατυπίες και στη διαφθορά που έχουν παρατηρηθεί στο χώρο των αστυνομικών αρχών. Αξίζει πάντως να επισημανθεί ότι, παρόλο που τα ποσοστά εμπιστοσύνης/δυσπιστίας προς την αστυνομία εμφανίζονται περίπου ισοδύναμα στην έρευνα του 2009 και ο βαθμός δυσπιστίας (30,8%) προς αυτήν έχει σχεδόν διπλασιαστεί συγκριτικά με το 2002/2003 (15,9%) και το 2004/2005 (17,1%), εντούτοις ο θεσμός της αστυνομίας εμφανίζει το υψηλότερο ποσοστό εμπιστοσύνης, συγκριτικά με αυτά των λοιπών θεσμών (Παράρτημα Α, Πίνακας 7).

20. Το 42,3% καταγράφεται στις θέσεις 0-4 της 11βαθμιας κλίμακας της ΕΚΕ, για λόγους συγκρισιμότητας με τη μέτρηση του Ευρωβαρόμετρο.

21. Βλ. Βούλγαρης Ι., 2007, «Η Ελλάδα στον καθρέφτη της Ευρώπης. Εθνικές πολιτικές – πολιτισμικές τάσεις και παγκοσμιοποίηση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 39-61.

22. Βλ. ετήσια έρευνα της Public Issue, όπ.π. Η Αστυνομία το 2009 καταγράφει δείκτη εμπιστοσύνης 120 που σημαίνει περισσότερες θετικές γνώμες.

3. ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΟΣ

Η εμπιστοσύνη προς τους θεσμούς είναι θεμελιώδης για τη λειτουργία της δημοκρατίας. Θεωρείται μάλιστα μία από τις κύριες μεταβλητές που μετρούν την απόσταση στις σχέσεις πολιτών-πολιτικής²³ και σχετίζεται άμεσα με τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και την ποιότητα της δημοκρατίας. Η χαμηλή εμπιστοσύνη στο πολιτικό σύστημα (στους πολιτικούς ή τους θεσμούς ή και στα δύο) υποδεικνύει πως κάποιο ή κάποια από τα συστατικά του στοιχεία λειτουργεί αναποτελεσματικά ή εσφαλμένα.

Από μια πρώτη ανάγνωση των ευρημάτων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, σκιαγραφείται η αυξανόμενη αποστασιοποίηση των πολιτών από τις διαδικασίες αντιπροσώπευσης, η οποία αντανακλά την κρίση του πολιτικού συστήματος. Η αυξανόμενη πολιτική απορρύθμιση, που αποτυπώνεται και στην προϊούσα έντονη αμφισβήτηση των φορέων της αντιπροσωπευτικής πολιτικής διαδικασίας, παραπέμπει στη λειτουργική αναποτελεσματικότητά τους και θα μπορούσε να ερμηνευτεί με όρους πολιτικής αποξένωσης. Επιπλέον, η ικανοποίηση των Ελλήνων πολιτών από τον τρόπο λειτουργίας της κυβέρνησης και της δημοκρατίας, η οποία καταγράφεται σε ιδιαίτερα ψηλά αρνητικά επίπεδα,²⁴ αποτυπώνει το αίσθημα αναποτελεσματικότητας του πολιτικού συστήματος.

Πιο συγκεκριμένα, καταδεικνύεται μια γενικευμένη έλλειψη εμπιστοσύνης των Ελλήνων πολιτών στους πολιτικούς, τα κόμματα, το εθνικό και το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο, καθώς και η επιδείνωση της εμπιστοσύνης προς τη δικαστική λειτουργία, συγκριτικά με παλαιότερες έρευνες. Η εμπιστοσύνη προς την Πολιτική έχει αρθεί και υποδηλώνει την έντονη αμφισβήτηση της κυρίαρχης θέσης της, ως του βασικού μέσου αντιπροσώ-

23. Για την ανάλυση και άλλων μεταβλητών που είναι σχεδιασμένες να μετρούν την απόσταση στις σχέσεις πολιτών-πολιτικής, όπως οι μεταβλητές μέτρησης της «πολιτικής αποξένωσης» και της «ανάμειξης στην πολιτική», βλ. Καφετζής Π., 1988, όπ.π.

24. Βλ. σχετικά, European Social Survey Data, Rounds 1-4, <http://ess.nsd.uib.no>.

πευσης,²⁵ χωρίς, ωστόσο, να έχει οδηγήσει, τουλάχιστον μέχρι σήμερα, σε μια γενικευμένη κρίση αποδοχής και νομιμοποίησης του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Αντιθέτως, οι μη αντιπροσωπευτικοί θεσμοί, που λειτουργούν θεσμικά ως ελεγκτικοί μηχανισμοί ή ως αντίβαρο στις δυσλειτουργίες που προκαλεί η ανομία, καταγράφουν πολύ υψηλότερα ποσοστά εμπιστοσύνης, συγκρινόμενοι με τους πολιτικούς θεσμούς. Ειδικότερα παρατηρείται ότι το 30,6% και το 30,3% των πολιτών επιδεικνύουν μεγάλη εμπιστοσύνη στην αστυνομία και στη δικαιοσύνη, αντίστοιχα, ποσοστά που είναι σχεδόν δεκαπλάσια από αυτά της εμπιστοσύνης προς τους πολιτικούς (3,8%) και τα κόμματα (4,2%) και υπερδιπλάσια από το αντίστοιχο ποσοστό εμπιστοσύνης προς το εθνικό κοινοβούλιο (13,8%).

Συμπερασματικά, η κρίση αντιπροσώπευσης και η κρίση νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος, όπως αυτή αποτυπώνεται στα ευρήματα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, καθιστά αναγκαία την επιστροφή στην αξία της πολιτικής, βασισμένης στις αρχές της εμπιστοσύνης στους θεσμούς, της συναίνεσης και του δημοσίου συμφέροντος, ως μοναδικού και ενδεδειγμένου τρόπου αντιμετώπισης των οξυμμένων προβλημάτων που πλήττουν την ελληνική κοινωνία. Παραμένει έτσι πάντα επίκαιρη η άποψη του J. Rawls ότι «δεν είναι η κοινωνία που παράγει δίκαιους θεσμούς, αλλά οι δίκαιοι θεσμοί μια δίκαιη κοινωνία».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ελληνόγλωσσες

Βούλγαρης Γ. κ.ά., 1995, « Η πρόσληψη και η αντιμετώπιση του «άλλου» στη σημερινή Ελλάδα. Πορίσματα εμπειρικής έρευνας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 5, σ. 81-100.

Chevallier J., 1993, *Διοικητική Επιστήμη*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας.

25. Βλ. Πανταζόπουλος Α., 2007, στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), 2007, *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 151-159.

- Δεμερτζής Ν., 1989, *Κουλτούρα, νεωτερικότητα και πολιτική κουλτούρα*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 2010, *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα, Αποτελέσματα 4^{ov} γύρου*, http://www.ekke.gr/html/gr/NewsEvents/ESS4_results.pdf
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 2003, *Ελλάδα-Ευρώπη, Κοινωνία-Πολιτική-Αξίες. Αποτελέσματα της μεγάλης Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας*, http://www.ekke.gr/ess/ess_results.doc
- Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1988, *Πολιτική συμπεριφορά*, ειδικό τεύχος 69 Α.
- Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1990, *Πολιτική κουλτούρα: Συγκριτικά στοιχεία και κριτικές θεωρήσεις*, ειδικό τεύχος 75 Α.
- Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), 2007, *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Καφετζής Π., 1997, «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής. Η συνεισφορά μιας εμπειρικής έρευνας δύο φάσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 9, σ. 168-178.
- Καφετζής Π., 1994, «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα –πολιτική αποξένωση και ανάμιξη στην πολιτική: μια ασύμβατη σχέση;» στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσέας, σ. 217-251.
- Κοντιάδης Ε., Ανθόπουλος Χ. (επιμ.), 2008, *Κρίση «;» του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Μαυρής Γ., 2010, «Η βαθύτατη κρίση των αντιπροσωπευτικών θεσμών παραμένει», έρευνα της Public Issue για την εφ. Καθημερινή, *Καθημερινή*, 3/1/2010.
- Muller R., Sural Y., 2002, *Η ανάλυση των πολιτικών του κράτους. Ανάλυση των δημόσιων πολιτικών*, Αθήνα, Τυπωθήτω.
- Τσάτσος Δ., 2010, *Πολιτεία*, Αθήνα, Γαβριηλίδης.

Ξερόγλωσσες

- Bianco W., 1994, *Trust: Representatives and constituents*, Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Braithwaite V., Levi M. (eds), 1998, *Trust and governance*, New York, Russell Sage.
- Eurobarometers*, http://europa.eu.int/comm/public_opinion/index_en.htm.
- European Social Survey Data, Rounds 1-4, <http://ess.nsd.uib.no>
- Fukuyama F., 1995, *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*, Νέα Υόρκη, The Free Press.

- Mishler W., Rose R., 2001, «What are the origins of political trust?», στο *Comparative Political Studies*, Vol. 34, No 1, February, σ. 30-62.
- Varouxi Ch., «Confidence in institutions», στο Charalambis D., Maratou L., Hadjiyianni A. (eds), 2004, *Recent Social Trends in Greece: 1960-2000*, McGill-Queen's University Press, Montreal, σ. 434-444.